

“ती आणि मी” पुस्तक प्रकाशन सोहळा

प्रसंग- “ती आणि मी” पुस्तक प्रकाशन सोहळा

दि. २८-१२-२००९, स्थळ - पु.ल. देशपांडे सभागृह रविंद्र नाट्य मंदिर, मुंबई

आदरणीय व्यासपीठ, उपस्थितांमध्ये कोणाचे नाव घेऊ आणि सोडू? असा प्रश्न आहे, पण रामदासजी भटकळ आणि प्रकाशभाई मोहाडीकर हे दोन प्रकर्षाने जाणवतात, आदर आहे. बाकीचे या ठिकाणी व्यासपीठावर असलेले सर्व माझे मित्रच आहेत, त्यांनी मला माफ करावे की, त्यांची सर्वांची नावे घेत नाही. ताई, एकच सांगावेसे वाटते की, या सर्व पुस्तकात कोणतीही गोष्ट ओढून-ताणून आणलेली नाही. दुसरे असे की, कोणत्याही प्रकारचा अलंकार त्या घटनेला देण्याचा सुतराम प्रयत्न केलेला नाही. जे काही वास्तव आहे ते जर नागडं असेल, तरीसुद्धा ते चांगलं दिसतं, या विचारानं पछाडून हे पुस्तक दीड वर्षात मी पूर्ण केलं आहे आणि त्या दीड वर्षांच्या आधी मी जवळपास दोन वर्षे विचार करण्यामध्ये घालवले आहेत. आजही असं वाटतं की, आज जो प्रकाशन सोहळा होतो आहे, हा तिला आवडेल का? आजही सकाळपासून माझ्या मनाला हा विचार पिंगा घालतो आहे की, आपण हे करतो आहे आणि आपण तिच्याबद्दल लिहिले सुद्धा, पण ती जर आज असती तर तीन लिहू तरी दिलं असतं का? आणि लिहिल्यानंतर असल्या प्रकारे प्रकाशन सोहळा व्हावा हे तिला पटलं असतं? याचे उत्तर आता शोधता येत नाही.

फक्त या गोष्टीचे समाधान आहे की, जे काही मी करेल ते योग्यच असेल या विश्वासानंच ती जगली आणि म्हणून आपल्याला जो मूळ प्रश्न पडला आहे की, कधीतरी तिनं विरोध नोंदवला असेल ना! कधीतरी विसंवाद झाला असेल ना! कधी तरी असं झालं? होय. एक-दोनच असे प्रसंग मला आठवतात. दोन प्रसंगातला एक प्रसंग तिथे मांडला गेला की नाही हे मला आठवत नाही. पण सांगतो.

एका लग्नकार्यात तिनं एक भडक रंगाची साडी घातलेली होती आणि सर्वसाधारणपणे एक पत्नीव्रत धारण केलेल्या माणसाला धर्मपत्नी कुठेही असली, कितीही गर्दीत तरी दिसते आणि लांबूनच फक्त मी तिच्याकडे पाहिलं. तिच्याकडे पाहिल्यानंतर कदाचित तीही त्याच वेळी माझ्याकडे पाहत असेल, सांगता येत नाही, पण १५ ते २० मिनिटांच्या आत तिला पहिली संधी ज्यावेळी मिळाली त्यावेळी ती आत जाऊन मला पसंत असलेली पांढरी साडी घालून आली. आता मला सांगा, मी तिला काहीही बोललो नाही. माझ्या डोळ्यांनं तिला मी खूप करू शकेल यापेक्षा जास्तीच अंतर होतं, असं असताना तिला असं का वाटावं? ज्यावेळी आंतरिकरित्या दोन जीव एकत्र येतात, त्यावेळी भाषेला विराम मिळतो, शब्दांना विराम मिळतो, फक्त शांततेतूनच हे घडतं आणि ती शांतता आम्ही आयुष्यभर अनुभवली. तिलाही मला असं कधीच सांगावं लागलं नाही की, तुम्ही आज नाही गेलं तर चालणार नाही का?

एकच प्रसंग आहे. तो सुद्धा मी या पुस्तकात घेतल्याचं आठवतं. उभ्या आयुष्यामध्ये हा माणूस केव्हा मुंबईला किंवा परदेशात जाईल, काहीच माहीत नाही. कारखान्यातून नुसता ऑपरेटरच्या हाताने परभारे एक फोन करायचा की, ‘भाऊ आता साडे नऊच्या गाडीने मुंबईला जाणार आहे. तरी त्यांचे कपडे आणि जेवणाचा डबा हा आपण परभारे स्टेशनवर पाठवावे.’ तशी माझी परगावी जाण्याची नेहमीच भरलेली असायची. रिझर्व्हेशन करण्याचा प्रश्नच नाही, कारण रिझर्व्हेशन करून जाण्याचा कधी योग्यच आला नाही आणि असे असताना एक वेळी ज्यावेळी तिला फोनद्वारे निरोप गेला आणि मी घरी पोहोचलो, जेवलो. माझे जेवण होईपर्यंत ती काहीच बोलली नाही. कारण जेवण तरी व्यवस्थित होईल, हे तिच्या मनात असावं.

ती हळूच मला म्हणाली, की, “दोन-तीन दिवस नाही गेलात तर चालणार नाही का?” मला राग आला. मनोमनी राग आला. अरे! माझी एवढी मोठी महत्त्वाची अपॉईंटमेंट आहे, एक एजन्सी मला मिळणार आहे, भवितव्याचा हा प्रश्न आहे आणि

म्हणते की, “नाही गेले तर चालेल का?” म्हणजे काय? त्यामुळे त्यातला तो पुरुषांचा अधिकार किंवा अधिकपणा हा असेल, किंवा माझ्या स्वतःच्या यशाबद्दल जर मला कुठे 'ग' ची बाधा झाली असेल, तर त्याचा अंश असेल! माहीत नाही. पण थोड्या वेळाकरिता रागच आला होता. क्षणार्धात आला. मी लगेच स्वतःला आवरले, म्हटले, “होय, चालण्यासारखे आहे, पण काही खास.” त्यावर ती म्हणाली, “हो, आता अतुलच्या जन्माच्यानंतर मला टॉयलेटला वगैरे जाताना त्रास वाढला आहे. त्यामुळे जमत नाही. एक दोन दिवस तरी तुम्हाला थांबावे लागेल आणि ही गोष्ट दुसरं कोणीही करू शकणार नव्हता. म्हणजे मलाच करणे भाग होतं. एवढे केवळ तिने ध्वनीत केले. मी मुंबईला जाण्याचा बेत रद्द केला आणि तिच्या बरोबरच दोन दिवस त्या कामासाठी, तेवढ्या वेळासाठी राहून, पुढचा माझा उद्योग सुरू ठेवला. मी म्हणतो की, हे दोनच संवाद अशा प्रकारचे घडलेले मला आठवतात आणि अशक्य आपल्याला का वाटावे? कोणालाही का वाटावे, हे समजत नाही. कारण कदाचित आपण याबद्दल एवढ्या बारकाईने विचारच केला नाही.

‘स्त्री’ ला काही भावना असतात, याची वर्णनं मी खूप वाचलीत. परंतु त्यांचा आदर आपण करायला पाहिजे, अगदी मनापासून त्याचा आपण आदर करायला पाहिजे असे जर वाटत असेल, तसा अनुभव आपल्याला असला पाहिजे. म्हणजे ती ‘स्त्री’ सुद्धा तोलामोलाची तशी असली पाहिजे. मग तुम्हाला तो आविष्कार वेगळा वाटणार नाही. तुमच्याच व्यक्तित्वाचा तो आविष्कार आहे असे वाटले पाहिजे आणि असंच जीवनभर घडत राहिले. दोघांना बोलायचा असा कधी प्रसंगच आला नाही म्हणून मी त्या पुस्तकात लिहीले आहे की, पंचेचाळीस वर्ष बरोबर राहून पंचेचाळीस ताससुद्धा आम्ही संवाद साधला नाही. ज्याला लौकिकदृष्ट्या संवाद म्हणतो. बोलणं आणि चालणं. नाही साधला गेला. आमच्या जीवनात विषयच काय होते बोलायला? तिने तिच्या जीवनाचं ध्येय निश्चित केलं होतं. मी माझ्या जीवनाचं ध्येय निश्चित केलं होते. दोन्ही ध्येयांची गोळाबेरीज करूनच जीवन जगावं, यातच आनंद आहे. हेही निश्चित झालेलं होतं आणि तो आनंद आम्ही उपभोगत होतो. पदोपदी आम्हाला त्याचा अनुभव येत होता, त्यामुळे फक्त शेवटच्याच क्षणाला, जसा आताच कविवर्य श्री. ना. धों. महानोरांनी उल्लेख केल्याप्रमाणे त्यात त्यांनी फार थोडक्यात केला आहे.

‘ति’ ची वाचा गेलेली होती आणि माझ्या चारही सुना ज्या आज इथे उपस्थित आहेत. या पुस्तकातली नायिका सोडून बाकी सर्व महत्त्वाची पात्र आज उपस्थित आहेत.

तेव्हा तुम्हाला कुठेही कोणत्याही प्रकारे जर असे वाटत असेल, की, याचा खुलासा व्हावा तर यांच्याकडे बघा, त्यांना विचारा, ते सांगू शकतील, अगदी माझ्या नातवांपर्यंत हजर आहेत, माझी सर्व मुलंही हजर आहेत. त्यांनी जे जे काही पाहिले ते त्यांना माहितीच आहे. ज्यावेळी अशाही परिस्थितीत तिने स्वतःचा हात पलंगाच्या काठावर आणला, कोणालाच काही समजलं नाही, तिला म्हणायचं काय? तिला काय हवं आहे? परंतु माझा मोठा मुलगा आणि मोठी सून यांनी तिची भाषा समजून घेण्याची एक निराळीच कला विकसित केली होती, त्यांनी वेगवेगळ्या क्लृप्त्या करून कधी लिहून दाखवायचे की, तुला हे म्हणायचे का? कधी हो किंवा नाही असं विचारायचे 'ती' डोळे बंद करायची. कधी ते जमलं नाही तर दुसरं काहीतरी करायचे आणि तिच्या प्रश्नाची उत्तरे शोधायचा प्रयत्न करायचे. कोणालाच जमले नाही.

जर तिला विचारलं की, तुम्हाला डॉक्टरांना बोलवायचं आहे का? काही बोलली नाही. सर्व लोकांनी वेगवेगळे चार-पाच प्रश्न विचारले. पण मोठ्या सुनेला एकदम असं सूचलं आणि तिनं सांगितले की, “आपको, भाऊको तसलिम करना है क्या? तुम्हाला भाऊंना नमस्कार करायचा आहे का?” त्या क्षणीच तिचे डोळे पाणावले होते. कदाचित ती तिची शेवटचीच इच्छा होती. की, 'आता मला निरोप द्या' आणि त्यावरून नामदेवरावांना जी कविता सूचली आणि त्यांनी जी आठ ओळीची कविता लिहिली आहे, त्यात या गोष्टीचा उल्लेख आहे की, 'मला परमेश्वराचे बोलावणे आले आहे. त्यामुळे तुमचा निरोप मला घेणे गरजेचे आहे. जरी मी जात असली तरी माझा जीव मी तुमच्या चरणाशी ठेऊन जात आहे एवढं भरलेलं विश्व मी सोडून जाते आहे. परंतु जाणे गरजेचे आहे. कारण देवाचं बोलावणं आहे' आणि हा जो प्रसंग आहे तो यातून जन्मला की, तिची शेवटची इच्छा होती. शेवटची इच्छा पूर्ण केली नाही, मलाही समजत होतं की, शेवटची इच्छा आहे. नाही केली. कठोर झालो. कारण स्पष्ट होतं. माझ्या मनात अजूनही आशावाद होता की, ती जगेल. त्यानंतर साधारणतः तासभर ती जगली, शांतपणे डोळे लावूनच जगली आणि तिच्या डोळ्यांचे दान आम्ही एका नेत्रपिढीला दिलं. एवढे ते डोळे बोलके होते.

जर तुम्हाला असे डोळे असतील, मग ते आंतरमनाचे असो किंवा बाह्य शरीराचे असो, तर तुम्हाला बोलण्याची गरज तेवढी भासू नये आणि मला तरी भासली नाही. तिला त्या दिवसानंतर भासली नाही आणि जे काही असं वितुष्ट होणारे किंवा विसंगत

होणारे काम असेल, तिने स्वीकारलेल्या धोरणाप्रमाणे तिने काहीच सांगितले नाही, ते नेमकं दुसऱ्याचं दिवशी किंवा तिसऱ्या दिवशी तिने तो विषय मांडला किंवा मांडलाही असेल, तर त्यावेळी हा सगळा राग, त्यावेळी हा 'तू' आणि 'मी' हा अहम् मावळलेला असतो, त्यामुळे विषय पांगत नाही, पसरत नाही आणि म्हणून अशा आठवणी काही जमेलाच नाही. काय करू? जर त्या असत्या तर त्याही एवढ्या प्रामाणिकपणे मांडल्या असत्या.

मित्रहो, आपण भरभरून या पुस्तकाबद्दल बोललात याबद्दल आपल्या सर्वांचे आभार मानतो. नेमाडेंनी सांगितले की, आम्ही समवयस्क आहोत. माझं वय मी तुम्हाला सांगतो की, मी माझ्या वयाची बहात्तर वर्षे पूर्ण केलेली आहेत. आत्तापर्यंत फक्त सहा हार्ट अॅटॅक आलेत. एक पॅरेलेसीसचा अॅटॅक आला. दोन बायपास ऑपरेशन झाले, एक अॅन्जिओप्लास्टी झाली. आता पेसमेकर बसवला आहे, जास्त काहीही करण्यासारखं नसल्यामुळे ईश्वर हाच एक माझा साथी आहे. असे असताना फक्त आता ठरवलं आहे आणि सांगितल्याप्रमाणे अनुभूती शाळा आणि त्याबरोबर पुस्तकांचे लिखाणही सुरू आहेच.

ताई, याच विषयावर तसं पाहिले गेले तर चार पुस्तकांचा संच तयार करण्याचा माझा बेत आहे त्यातला आठशे एकोणसत्तर वर्षांचा आमच्या कुळाचा इतिहास आम्ही शोधून काढला आहे. त्याचे आम्ही तीन भाग करतो आहे. ८६९ पैकी जवळजवळ १८९६ ला हे सर्व आमचं कुटुंब, आमचे पूर्वज राजस्थानातून इकडे आले आणि ९६ पर्यंतचा एक कालखंड. त्यानंतर ९६ ते माझ्या जन्मापर्यंतचा दुसरा कालखंड. माझ्या जन्मानंतर जे कुटुंबाचं ज्या अर्थाने विभाजन केले असे म्हटले जावे तो शब्दसुद्धा मला जड वाटतो, मी माझ्या कुटुंबाचे विभाजन केलेच नाही. मी प्रत्यक्षात प्रॅक्टीसमध्ये फक्त जे करणे शक्य नव्हते. पन्नास किंवा एकशे पाच लोकांना सर्व लोकांना एका घरामध्ये ठेवायचं ठरलं तर ती खानावळच म्हटलं जाईल. तर ते घर म्हणून राहणार नाही आणि शेवटी हे जर सर्व लोक माझ्या अवतीभवती फिरत राहिले आणि मीच निघून गेलो तर.. १९८२ ला ज्यावेळी मला पहिला हार्ट अॅटॅक आला आणि १९८३ ला माझ्या हृदयाची पहिल्यांदा शस्त्रक्रिया झाली, त्यावेळी माझ्या मनात हा विचार बळावला की, नाही, यांना मी कुठेतरी खुल्या हवेत सोडलं पाहिजे. यांना यांच्याच पायावर उभं राहू दे.

जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत निदान जर काही कमी जास्त झालं तर मी त्यांच्याबरोबर असेल म्हणून या कुटुंबाला ऑपरेशनली ज्याला आपण काम करण्यासाठी

म्हणून वेगळं केलं. परत त्या कुटुंबाला सांधलं आणि आज त्याला अनुरूप असे माझे सर्वात मोठे काका ते सुद्धा या कार्यक्रमाला हजर आहेत. त्यांची देखील माझ्या जीवनात अहम् भूमिका होती 'ति'च्या निवडीबद्दल.. आणि आज ते काका म्हणजे दलुभाऊ जैन ते सुद्धा आज या ठिकाणी उपस्थित आहेत. हो, ओलावा आणि ते प्रेम ज्या कुटुंबाला मिळालं असेल, त्याला या जगामध्ये आणखी काय पाहिजे? आणि पैसा जो मिळाला जर हे नसतं तर तो कसा मिळाला असता? शक्यच नव्हतं.

मागे वळून बघता. जर तिने ही भूमिका घेतली असती की, “तुम्हाला जर जे काय करायचे असेल ते तुम्ही करा. माझ्याशी नेमकं लग्न तुम्ही कशासाठी केलं. जर तुम्हाला हेच सगळं करायचं होतं तर मला तुम्ही सोडून घायला पाहिजे होतं किंवा लग्नच करायला नको.” एवढ्या टोकाची नसेल पण काहीतरी साधारण भूमिका ती मांडू शकली असती, पण तीनं तसं केलं नाही. म्हणून माझ्या मनात जे नेहमी प्रश्न निर्माण होतात ते मी मांडले. की असं होतं का? की मी तिला खरंच बौद्धिकरित्या फार जड जात होतो आणि त्यामुळेच मी तिला समजू शकलो? असं असतं तर हे समर्पण कसं मी टिकवू शकलो असतो? आणि तुम्हाला जो प्रश्न पडला आहे की, जीवनात कुठेतरी विसंवाद येतोच. त्याला कसा सोडवायचा यावर त्याची जी काही शक्ती आहे, किंवा इंटेन्सिटी आहे त्यावर अवलंबून आहे आणि ती इंटेन्सिटी तुम्हाला इथं कुठे दिसत नाही. आणि ती कधी भासली नाही म्हणून ती मांडली गेली. जर ती तशी असती तर ती मांडली गेली असती.

सर्वांच्या प्रश्नांची उत्तर देणं मला खूप आवडेल पण ते खूप अशक्य आहे. नियोजित वेळेपेक्षा आजचा कार्यक्रम उशिरा सुरू झालेला असल्यामुळे प्रश्नोत्तरासाठी पुरेसा वेळ नाही. त्यामुळे मी माझे दोन शब्द या ठिकाणी थांबवतो आहे. या पुस्तकाबद्दल आपल्या मनात काही प्रश्न असतील तर मी या पुस्तकात माझा ईमेल, दूरध्वनी क्रमांक वगैरे सर्व दिलेले आहेत. सहसा आजकालचे लेखक असे करत असल्याचे आढळून येत नाही. तेव्हा आपण काही प्रश्न असल्यास ते पत्राद्वारे, ईमेलद्वारे विचारू शकता, माझ्या परीने मला जे काही भावेल, तसं उत्तर मी तुम्हाला जरूर पाठवीन, या आश्वासनासहीत किंवा बांधिलकीसहीत आपल्या सर्वांचे परत एकदा मनापासून आभार मानतो आणि तुमच्या या स्वच्छ जगामध्ये एका निग्रो माणसाला तुम्ही सामावून घ्याल अशा आशेसहीत आपली रजा घेतो..(हशा ...) (टाळ्या...)